

А. Степанюк, кандидат юридичних наук (НЮА України)

Категорія «правовідносини» у міжнародному приватному праві

Реформування правової системи України у зв'язку з оновленням соціально-економічного становища потребує кардинального перегляду передусім категоріального апарату, яким оперують різні галузі права при регламентації відповідних відносин. Не є виключенням і міжнародне приватне право (далі — МПП), яке потребує переосмислення своїх базових, ключових категорій, що покликані виконувати керівну функцію при визначенні правових засад регулювання приватних відносин, пов'язаних із правовими системами двох або декількох країн. Тому для впорядкування правового механізму регулювання у сфері МПП слід перш за все визначитись з тим, яку роль відіграє категорія правовідносин у МПП. Це дозволить адекватно відобразити мету, механізм і результат правового регулювання приватних суспільних відносин, які виходять за межі одного правопорядку, визначитись з об'єктом правового регулювання МПП, а також з особливостями, що притаманні правовідносинам саме у сфері МПП.

Важливість теоретичного розгляду категорії «правовідносини» у сфері МПП пояснюється насамперед тим, що у вітчизняній юриспруденції цьому аспекту правового регулювання традиційно не приділялась увага. Слід зазначити, що правова абстракція «правовідносини» була всебічно досліджена представниками загальної теорії права і цивільного права, а також частково міжнародного публічного права за радянських часів, що, однак, не зняло дискусійності та неоднозначності зазначеної категорії відносно її визначення, структури, змісту тощо. Що ж стосується теоретичних розробок МПП, то проблемі правовідносин на рівні монографій чи хоча б статей науковці майже взагалі не приділяли увагу. У підручниках з МПП також марно шукати глави чи розділу, присвяченого правовідносинам у сфері МПП. Певним винятком у цьому аспекті можуть бути, напевне, лише деякі частини окремих праць видатного теоретика МПП А. Рубанова, який розглянув питання правовідносин з іноземним елементом з точки зору їх невідповідності структурі правовідносин¹, що визнається деякими

¹ Див.: Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. — М., 1984. — С. 91–93; *його ж.* Вопросы теории правоотношения в международном частном праве // XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса. — М., 1982. — С. 92–93.

представниками загальної теорії права. Крім того, у межах сучасної російської науки МПП певним аспектам правовідносин у цій сфері присвячено частини робіт Л. Ануфрієвої, яка намагається розглянути питання правовідносин у МПП з погляду структури понятійного ряду цієї правової категорії¹. Інші науково-теоретичні джерела, в яких досліджувалася проблема правовідносин МПП, відсутні.

У свою чергу, представники української науки МПП сучасного періоду не надто переймаються розробкою наукових термінів, понять, категорій МПП. Все це у кінцевому підсумку проявляється в законодавчій невизначеності окремих термінів і понять, розпливчастості формулювань, неадекватності сутності поняття вкладеному у нього змісту, що призводить до непорозуміння при правозастосуванні. Відтак, відсутність теоретично обґрунтованих сучасних українських розробок категоріального апарату науки МПП спонукає до аналізу абстракції «правовідносини» на основі звернення до здобутків загальної теорії права, а також до деяких зарубіжних наукових джерел, у яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Таким чином, описана ситуація вказує на необхідність розгляду у межах даної статті абстракції «правовідносини» з погляду їх структури, впливу так званого «іноземного елемента» на визначення цієї категорії, а також стану концепції «правовідносини з іноземним елементом» за сучасних умов розвитку науки, законодавства і практики МПП як невіршених раніше частин загальної проблеми «правовідносини» у сфері МПП. Отже, метою цієї статті є дослідження категорії «правовідносини» на сучасному етапі розвитку МПП.

Як зазначається у російській теорії права, правова абстракція «правовідносини» є однією з найбільш глибоких і складних, що характеризують правову форму суспільного життя у цілому², а проблема правовідносин залишається у юридичній науці центральною, такою, що залучає до орбіти спорів щодо кожного питання теорії правовідносин все більшу кількість науковців³. І, незважаючи на давні спори з приводу визначення, сутності, структури, елементів правовідносин, на сьогодні не можна стверджувати, що питання правовідносин є од-

¹ Див.: *Ануфриева Л. П.* Международное частное право: В 3 т. — Т. 1. Общая часть: Учебник. — М., 2002. — С. 60–62; *II ж.* Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. — М., 2002. — С. 243–257.

² Див.: *Васильев А. М.* Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. — М., 1976. — С. 175.

³ Див.: *Толстой Ю. К.* Еще раз о правоотношении // Правоведение. — 1969. — №1. — С. 32.

нозначно вирішеними в теорії права. Що ж стосується теорії МПП, то вони взагалі є не вирішеними.

Відтак, розглянемо ситуацію, що склалася, більш докладно.

Перш за все слід зазначити, що відповідно до наукових досягнень загальної теорії права правовідносини частіше за все розуміють як врегульовані нормами права суспільні відносини. Так, на думку О. Іоффе, правовідносини — це відносини, що виникли в результаті правового регулювання існуючих суспільних відносин¹. Р. Халфіна визначає правовідносини як суспільні відносини, що врегульовані нормою права². Л. Явич прямо вказує на те, що правовідносини — це саме результат правового регулювання³. Разом із цим у теорії права існує й інша точка зору, яка опосередковує правовідносини через зв'язок між особами. Так, Б. Назаров зазначає, що правовідносини — це завжди юридичний зв'язок між особами, що проявляється у взаємних суб'єктивних правах і обов'язках⁴.

Натомість українська теорія МПП (що у даному питанні проявляється лише у підручниках) майже одноставно, не визнаючи правовідносини ні результатом правового регулювання суспільних відносин, ні суспільним зв'язком між особами, очевидно, сприймає дану правову абстракцію як об'єкт (чи предмет) правового регулювання. Услід за теорією йде і законодавство, прикладом чому може слугувати проект Закону України «Про міжнародне приватне право України».

Така позиція вже досить давно критикувалась представниками загальної теорії права, які відзначали глибоку помилковість думки про те, що право регулює правові відносини замість фактичних суспільних відносин, які лише після їх врегулювання правовими нормами отримують форму правовідносин⁵. Для адекватного розуміння місця норми права, суспільних відносин і правовідносин у процесі правового регулювання загальна теорія права пропонує розмежовувати суспільні відносини і правовідносини, які стають такими лише після впорядкування суспільних відносин нормою права⁶. Очевидно, що наведене

¹ Див.: *Иоффе О. С.* Спорные вопросы учения о правоотношении // *Очерки по гражданскому праву.* — Л., 1967. — С. 25.

² Див.: *Халфина Р. О.* Общее учение о правоотношении. — М., 1974. — С. 23.

³ Див.: *Явич Л. С.* Право и общественные отношения (основные аспекты содержания и формы советского права). — М. 1971. — С. 33.

⁴ Див.: *Назаров Б. Л.* Социалистическое право в системе социальных связей. — М., 1976. — С. 42.

⁵ Див.: *Александров Н. Г.* Законность и правоотношения в советском обществе. — М., 1955. — С. 94.

⁶ Див.: *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения. — Л., 1959. — С. 23-31; *Халфина Р. О.* Вказ. праця. — С. 35.

положення має бути визнано основоположним як теоретиками МПП, так і українським законодавцем при фіксуванні об'єкта правового регулювання МПП у відповідному нормативному акті.

Наступним моментом, який неоднозначно сприймається в загальній теорії права і не сприймається в теорії МПП взагалі, є структура правовідносин. Різні теоретики права висловлювали своє бачення категорій, які входять до структури правовідносин. Для А. Васильєва правовідносини можуть бути розкриті через низку таких категорій, як «суб'єкт права», «суб'єктивне право», «юридичний обов'язок», «об'єкт правовідносин», «юридичний факт», що відображають, на його думку, юридичну природу і структурні елементи правовідносин¹, хоча більшість теоретиків не включають до структури правовідносин юридичний факт, розглядаючи останній як передумову виникнення правовідносин. О. Іоффе розумів структуру правовідносин через такі елементи, як суб'єкти, об'єкти, правомочності і обов'язки². Р. Халфіна у структурі правовідносин вбачала такі елементи, як учасники правовідносин, права і обов'язки, їх взаємозв'язок, реальна поведінка учасників правовідносин у співвідношенні з правами і обов'язками³. Я. Магазінер розглядав правовідносини через права і обов'язки, виключаючи при цьому суб'єктів і об'єкти зі структури правовідносин⁴.

Разом із цим, напевне, кожний елемент структури правовідносин піддавався критиці представниками загальної теорії права. Найбільше дискусій, очевидно, викликала така правова абстракція, як об'єкт правовідносин. Так, одні автори відносили до об'єкта правовідносин поведінку людей, речі, блага, інші цінності, потреби життєвих відносин, дії⁵, продукти духовної творчості, результати дії⁶ і т.д.; другі автори розглядали права і обов'язки як внутрішній зміст правовідносин, усуваючи з цієї позиції поведінку осіб⁷; треті наголошували на тому, що

¹ Див.: Васильєв А. М. Вказ. праця. — С. 176.

² Див.: Иоффе О. С. Правоотношения по советскому гражданскому праву. — Л., 1949. — С. 43.

³ Див.: Халфина Р. О. Вказ. праця. — С. 211.

⁴ Див.: Магазинер Я. М. Объект права // Очерки по гражданскому праву. — Л., 1967. — С. 66, 69–70.

⁵ Див.: Шуриалов В. М. Международные правоотношения. — М., 1971. — С. 146–147, 150, 153.

⁶ Див.: Алексеев С. С. Об объекте права и правоотношения // Вопросы общей теории советского права / Под ред. С. Н. Братуся. — М., 1960. — 305.

⁷ Див.: Назаров Б. Л. Вказ. праця. — С. 67; Алексеев С. С. Вказ. праця. — С. 293; Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении. — С. 39.

об'єктом правовідносин є поведінка учасників¹; на думку четвертих, дії є змістом правовідносин і тому не можуть бути одночасно об'єктом права². Деякі автори вважали, що у правовідносинах слід виділяти множинність об'єктів³; інші взагалі заперечували об'єкт як складову структуру правовідносин, а фактичні відносини (реальну поведінку) розглядали складовою структури правовідносин⁴. Представники загальної теорії права до змісту даної категорії відносять поведінку осіб або права і обов'язки⁵.

Інша концепція правовідносин базується на тому, що правовідносини — це юридичний зв'язок між учасниками⁷, між нормою права і суспільними відносинами⁸, між суб'єктами, а також між суб'єктами і державою⁹.

Очевидно, що така багатоманітність думок щодо різних аспектів правовідносин викликана складністю даного феномена. Можна, звичайно, долучитись до дискусії щодо тих чи інших елементів, структури, змісту правовідносин, що, однак, не є метою даної роботи, але у цьому питанні можна дійти одного базового висновку про те, що правовідносини, як і інші структурні феномени, характеризуються не тільки множинністю елементів структури, а й зв'язком між цими елементами, а також зовнішнім для них середовищем.

Проте, в класичній науці МПП такий висновок, що можна зробити, зокрема, відповідно до наукових розробок загальної теорії права, загалом не знайшов відповідної регламентації. Незважаючи на те що в середині ХХ ст. було висловлено спробу розглядати правовідносини МПП як зв'язок його елементів з територіями різних держав¹⁰, глибо-

¹ Див.: *Иоффе О. С.* Правоотношения по советскому гражданскому праву. — С. 90.; Див.: *Александров Н. Г.* Вказ. праця. — С. 120.

² Див.: *Кечекьян С. Ф.* Правоотношения в социалистическом обществе. — М., 1958. — С. 148.

³ Див.: *Иоффе О. С.* Спорные вопросы учения о правоотношении. — С. 49; *Толстой Ю. К.* Вказ. праця. — С. 53, 65.

⁴ Див.: *Халфина Р. О.* Вказ. праця. — С. 212.

⁵ Див.: *Явич Л. С.* Вказ. праця. — С. 117.

⁶ Див.: *Шейндлин Б. В.* Норма права и правоотношение // Вопросы общей теории советского права. Под ред. С. Н. Братуся. — М., 1960. — 142; *Иоффе О. С.* Спорные вопросы учения о правоотношении. — С. 37; *Толстой Ю. К.* Вказ. праця. — С. 32.

⁷ Див.: *Назаров Б. Л.* Вказ. праця. — С. 42.

⁸ Див.: *Шейндлин Б. В.* Вказ. праця. — С. 130.

⁹ Див.: *Иоффе О. С.* Спорные вопросы учения о правоотношении. — С. 41.

¹⁰ Див.: *Перетерский И. С., Крылов С. Б.* Международное частное право. — М., 1959. — С. 9.

шої розробки теорія правовідносин у МПП за радянських часів майже не отримала. До такого висновку можна дійти, ознайомившись з тим, як у більшості наукових джерел з МПП окреслюють так звані «міжнародні» чи «іноземні елементи» правовідносин. Для прикладу наведемо класичне визначення з цього питання Л. Лунца: наявність іноземного елемента у цивільно-правових відносинах може виразитись або у тому, що суб'єктом такого відношення є іноземний громадянин або іноземна юридична особа; або у тому, що об'єктом відношення є річ, що знаходиться за кордоном; або у тому, що юридичні факти, з якими пов'язані виникнення, зміна чи припинення правовідносин, мають місце за кордоном¹. Слід відзначити, що подібна тричленна будова елементів правовідносин у сфері МПП була за радянських часів і залишається натхненником багатьох вітчизняних науковців, які описують об'єкт (предмет) МПП у своїх підручниках.

Залишається незрозумілим, чим пояснюється той факт, що у МПП при визначенні даної категорії не використовуються досягнення загальної теорії права², коли, відповідно до наведеного та інших визначень, об'єктом у правовідносинах МПП може бути лише річ (а не інші визнані в теорії права різновиди об'єкта); чому юридичний факт безумовно розглядається як елемент правовідносин (що заперечується представниками теорії права, котрі розглядають останній як чинник, що зумовлює виникнення, зміну чи припинення правовідносин, тобто як необхідну передумову правовідносин, а не як елемент правовідносин); чому при визначенні елементів правовідносин у МПП ніколи не фігурують суб'єктивні права і обов'язки учасників правовідносин (що визнаються в загальній теорії права і щодо яких у теорії і практиці МПП й досі немає одностайності в аспекті визнання благонабутих за кордоном суб'єктивних прав і виконання обов'язків, що покладаються, відповідно до іноземної системи права)?

Крім того, при визначенні цих елементів правовідносин завжди вказують на іноземні характеристики суб'єкта, об'єкта і юридичного факту. Зазначені «характеристики» вже давно були предметом критики А. Рубанова, який відзначав, що, наприклад, громадянство особи є її зв'язком з певною державою, тобто громадянство особи — це інші соціальні відносини, котрі аж ніяк не стосуються цивільно-правових

¹ Див.: Лунц Л. А. Курс международного частного права: В 3 т. — М., 2002. — С. 26–27.

² Див.: Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х., 2002. — С. 342–347.

відносин у сфері МПП. Це ж саме можна стверджувати і щодо юридичних осіб, походження яких не може бути елементом правовідносин у сфері МПП. Далі, до елементів правовідносин у МПП зараховують об'єкт, тобто річ, що знаходиться за кордоном. Таким чином, основною у цьому аспекті є навіть не сама річ, а її місцезнаходження, тобто логічним висновком буде твердження про те, що важливою ознакою правовідносин є територія, де знаходиться річ як об'єкт МПП. Разом із цим територія іноземної держави не може бути елементом відносин, що регулює МПП, адже це сфера міжнародного публічного права, а не МПП. Відповідно через те, що юридичні факти не входять взагалі до структури правовідносин, недоцільно як керівний принцип при характеристиці правовідносин у сфері МПП застосовувати критерій їх місця настання¹. Отже, зазначені елементи взагалі не стосуються правовідносин у сфері МПП.

Очевидно, що у даному питанні слід погодитись із твердженням про те, що загальнови́знані «елементи» правовідносин, як це не дивно, не стосуються того, що є дійсним змістом правовідносин, що насправді більш за все характеризує їх як форму реалізації права².

Як видається, для адекватного відображення дійсності в питанні правовідносин у МПП слід визначитись з тим, для чого саме застосовується ця правова абстракція. Очевидно, що на даному етапі розвитку МПП України її застосування пов'язується із визначенням об'єкта цієї галузі права. Однак, якщо сприйняти теоретично обґрунтований постулат про те, що об'єктом права правовідносини бути не можуть, ними повинні бути лише суспільні відносини, то очевидним є визнання недоцільності звернення до категорії правовідносин та їх елементів для розв'язання названої проблеми.

Очевидно, що суспільні відносини у МПП можуть визначатись множинністю своїх елементів, різного роду зв'язками між собою і зовнішнім середовищем у вигляді різних правових систем, що унеможлиблює надання їх чіткої схеми чи загальноприйнятих меж їх структури і зв'язків. Таким чином, у разі виникненні спірної ситуації і необхідності її правового впорядкування суспільні відносини повинні бути розглянуті і оцінені різнобічно, у всій їх сукупності і неповторності у кожному конкретному випадку окремо з боку юрисдикційних органів. Тільки врахування конкретних обставин справи

¹ Див.: Рубанов А. А. Теоретические основы международного взаимодействия национальных правовых систем. — М., 1984. — С. 92—93.

² Див.: Явич Л. С. Вказ. праця. — С. 121.

може бути основою для правового регулювання, визначення правового механізму і появи відповідних правовідносин як результату дії норм права на суспільні відносини.

Як видається, даний висновок має стати основоположним для теоретичних розробок категоріального апарату МПП, подальшого вдосконалення праворозуміння у теорії і законодавстві стосовно правовідносин, ролі «іноземного елемента» і визначення об'єкта правового регулювання МПП на сучасному етапі розвитку правової системи України.

Надійшла до редколегії 15.09.04